

「**HUMEYDÎ, Muhammed b. Fütûh**
(محمد بن فتوح الحميدى)
Ebû Abdillâh Muhammed
b. Ebî Nasr Fütûh (Fettûh)
b. Abdillâh el-Humeydî
(ö. 488/1095)

「**Hadis, tarih ve fıkıh âlimi.**」

Endülüs'ün doğusunda yer alan Mayurka (Majorka) adasında doğdu. Büyük dedesi Humeyd'e nisbetle Humeydî, aslen Yemen'in Ezd kabilesinden olması sebebiyle Ezdî, doğduğu yere nisbetle Mayurki nisbeleriyle anılır. Küçük yaşta Kur'an'ı ezberledi ve babası tarafından hadis meclislerine götürüldü. Ebû'l-Kâsım Asbağ b. Râsîd ve İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'den fıkıh öğrendi. 430-440 (1038-1048) yılları arasında İbn Hazm'dan eserlerini kıraat ve arz yoluyla okuyarak rivayet eden Humeydî, İbn Abdülber en-Nemerî'den de muhtemelen bu dönemde faydalandı ve ardından ilim seyahatlerine başladı. 448'de (1057) hacca gitti; ardından Dimaşk, Mekke, Medine, Kahire, Dimyat, Kayrevan, Vâsıt gibi ilim merkezlerini dolaştı ve Bağdat'a yerleşti. Burada Hatîb el-Bağdâdî ve İbn Mâkûlâ gibi âlimlerden faydalandı. Kendisinden de başta hocaları Hatîb el-Bağdâdî ve İbn Mâkûlâ olmak üzere Muhammed b. Tarhân, Ebû Bekir İbn Meymûn gibi tanınmış kişiler rivayette bulundular.

Zâhirî mezhebinin Endülüs temsilcilerinden olan Humeydî râvileri iyi tanıyan, hadis illetlerine vâkıf, güvenilir bir muhaddis, takvâ sahibi bir âlimdi. 17 Zilhicce 488'de (18 Aralık 1095) Bağdat'ta vefat etti. Cenaze namazını ünlü fakih Şâşî kıldırdı ve Bâbü Ebrâz Kabristanı'nda Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin yanına defnedildi; ancak vasiyetine uyularak naaşı 491'de (1098) Bâbü Harb Kabristanı'na Bişr el-Hâfî'nin yanına nakledildi. Bu sebeple onun 491'de öldüğünü zannedenler de olmuştur.

Eserleri. 1. *el-Cem' beyne's-Şaḥîḥayn* Şaḥîḥi'l-Buḥârî ve Şaḥîḥi Müslim*. Eser, *Şaḥîḥ-i Buḥârî* ile *Şaḥîḥ-i Müslim*'deki hadisleri sahâbe râvilerini esas alarak bir araya getiren çalışmaların en güzel örneği kabul edilir. Humeydî, Buḥârî ve Müslim'de bulunmayan bazı rivayetleri de eserine almış, ayrıca hadislerdeki garîb kelimeleri açıklamıştır. Üzerinde bazı şerh ve ihtisar çalışmaları yapılmış olan eseri Rif'at Fevzî Abdülmuttalib yayımlamış (*Aḥbârü't-türâsi'l-İslâmî*, XXVI [1411/1990], s. 6), Ali Hüseyin Bev-

vâb da Riyad'da beş ciltlik başka bir neşrini gerçekleştirmiştir (Muhyiddin Atıyye v.dğr., I, 255). 2. *Cezvetü'l-muktebis* fî zikri vülâti (fî târihi 'ulemâ'i)'l-Endelüs*. İbnü'l-Faradî'nin (ö. 403/1013) *Târîḥu 'ulemâ'i'l-Endelüs* adlı eserine yazılan zeyillerin ilki olan eserde Endülüs'ün fethinden (92/711) 450 (1058) yılına kadar gelen siyasi ve kültürel tarihi incelenmektedir. Muhammed Tâvî et-Tancî (Kahire 1372/1952), bir komisyon (Kahire 1966) ve İbrâhim el-Ebyârî (Beyrut 1403/1983, 1404/1984, 1410/1989) tarafından üç ayrı neşri yapılmıştır. 3. *Teshîlû's-sebîl ilâ te'allümi't-tersîl*. Güzel konuşma ve yazmada, dualarda, tebrik, teselli ve tâziyelerde uyulması gereken kuralları örnekleriyle anlatan eserin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüshasının (III. Ahmed, nr. 2351) tıpkıbasımı Fırat Sezgin tarafından gerçekleştirilmiştir (Frankfurt 1405/1985). 4. *Tefsîru ğarîbi mâ fi's-Şaḥîḥayn*. Râvilerin adları esas alınarak telif edilen eser Zübeyde Muhammed Saîd Abdülazîz tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1415/1995). 5. *ez-Zehebü'l-mesbûk fî va'z'i'l-mülûk*. Melik ve emîrlere nasihat amacıyla yazılan eseri Ebû Abdurrahman b. Akil ez-Zâhirî ve Abdülhalîm Üveys neşretmiştir (Riyad 1402/1982). 6. *Tezkiretû'l-Humeydî*. Müellifin arkadaşları ve talebeleri için seçtiği ahlâkî ve edebî metinleri ihtiva eden eser, Ebû Abdurrahman b. Akil ez-Zâhirî tarafından *ez-Zâhire mine'l-muşannefâtî's-şâğıre* adlı kitap içinde yayımlanmıştır (Riyad 1401/1981, 1403/1983). 7. *Merâtibü'l-cezâ' yevme'l-kıyâme 'alâ mâ câ'et bihi nuşûşü'l-Kur'ân ve's-süneni's-şâbite 'an Resûlillâh* (nşr. Ebû Abdurrahman b. Akil ez-Zâhirî, Riyad 1401/1981). 8. *Manzûme dâliyye fî'n-naḳz 'alâ men 'âbe'l-ḥadîs ve eh-lehû*. Gotha Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunmaktadır (Brockelmann, GAL Suppl., I, 579). 9. *Bülġatü'l-musta'cel fî ma'rifeti cümel mine't-târîḥ*. İslâm'ın başlangıcından 487 (1094) yılına kadarki tarihini ele alan eserin (*Keşfü'z-zunûn*, I, 252) günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir.

Humeydî'ye nisbet edilen diğer eserler de şunlardır: *el-Müteşâbih fî esmâ'i'l-fevâkih*, *Kitâbü Nevâdiri'l-eṭṭibbâ'*, *Cüz'ü'l-aḥbâr ve'l-eş'âr*, *el-Emânî's-şâdıka*, *Zemmü'n-nemîme*, *Tuḥfetü'l-müştâk fî zikri şüfiyyeti'l-İrâk*, *Divânü şî'r*, *Men idde'a'l-emân min ehli'l-îmân*, *Edebü'l-eşdiqâ'*, *Mâ câ'e mine'n-nuşûş ve'l-aḥbâr fî ḥıfzî'l-câr*,

Muḥâtabâtü'l-eşdiqâ' *fî'l-mukâtebât ve'l-likâ'*.

BİBLİYOGRAFYA :

Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis* (nşr. Muhammed Tâvî et-Tancî), Kahire 1372/1952, neşredenin mukaddimesi, s. 6-10; a.e. (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1410/1989, neşredenin mukaddimesi, I, 5-22, ayrıca bk. I, 269; İbn Beşkûvâl, *eş-Şıla* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1989, III, 818-819; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 122, 385, 400; Dabbî, *Buġyetü'l-mültemis* (Ebyârî), I, 161; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebbâ'*, XVIII, 282-286; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 282-284; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XIX, 120-127; a.mlf., *Tezkiretû'l-ḥuffâz*, IV, 1218-1222; Safedî, *el-Vâfi*, IV, 317-318; İbn Taġrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 156; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, I, 269; II, 140; İbnü'n-Neccâr, *el-Müstefâd min zeyli Târîhi Bağdâd* (nşr. M. Mevlûd Halef), Beyrut 1406/1986, s. 122-124; Makkarî, *Nefḥu't-ṭîb*, II, 112-115; Keşfü'z-zunûn, I, 252, 385, 581, 599-600, 601; II, 1792; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 392; Brockelmann, GAL, I, 413; Suppl., I, 578-579; a.mlf., "Mayurkî", *İA*, VII, 417; *İzâhu'l-meknûn*, I, 124, 287, 543, 544; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 218-219; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, XI, 121-122; Muhsin Cemâleddin, "el-Humeydî", *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, sy. 10, Bağdad 1967, s. 179-206; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe* (Özbek), s. 376; Muhyiddin Atıyye v.dğr., *Delîlû'l-mü'el-fâtî'l-ḥadîsi's-şerîf*, Beyrut 1416/1995, I, 255, 376; A. C. Lopez, "Un nuevo manuscrito de la yazwat al-muqtâbis de al-Ḥumaydî", *Estudios Onomástico-Biográficos de al-Andalus*, II, Granada 1989, s. 299-306; *Aḥbârü't-türâsi'l-İslâmî*, XXVI, Küveyt 1411/1990, s. 6; Zeytûn Beygam, "Ḥayâtü Ebî 'Abdillâh Muḥammed b. Ebî Nasr el-Humeydî ve mü'elleftüh", *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, XXVI/1-2, İslâmâbâd 1412/1991, s. 447-470; Moh. Ben Cheneb, "Humeydî", *İA*, V/1, s. 587; A. Huici Miranda, "al-Ḥumaydî", *EI*² (Fr.), III, 593-594.

AHMET YÜCEL

「**HUMEYİNÎ**
(خمینی)

İmâm Rûhullâh Müsevî Humeynî
(1902-1989)

Şii âlimi,
İran İslâm Devrimi'nin önderi
ve İran İslâm Cumhuriyeti'nin
kurucusu.

20 Cemâziyelâhîr 1320 (23 Eylül 1902) tarihinde Kum'un 160 km. güneybatısındaki Humeyn kasabasında doğdu. İmam Mûsâ el-Kâzım soyundan gelen ataları, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Nişâbur'dan ayrılarak Hindistan'ın Leknev bölgesindeki Kintur kasabasına yerleşmişlerdir. Aynı aileden tanınmış âlim Mîr Hâmid Hüseyin'in çağdaşı olan dedesi Seyyid Ahmed, XIX. yüzyılın ortalarında Leknev'den (veya Humeynî'nin ağabeyi Seyyid Murtazâ Pesendî'den bir ifadesine göre Keşmir'den; bk. Ali Devânî, VI, 760)

Necef'e gelerek Hz. Ali'nin türbesini ziyaret etti; bu arada Humeynî'nin ileri gelenlerinden Yûsuf Han'la tanıştı ve onun teklifi üzerine Humeynî'e yerleşmeye karar verdi. Burada kendisi ve soyu Hindî nisbesiyle tanındı.

Humeynî beş aylık iken babası Seyyid Mustafa bir cinayete kurban gittiğinden çocukluğunu annesi ve halasının himayesinde geçirdi. Bunların 1918'de vefatı üzerine ağabeyi Seyyid Murtazâ'nın yanında kaldı. Bu dönemde içinde bulunduğu güvensizlik ortamının Humeynî'de mücadeleci bir ruh halinin gelişmesine yol açtığı anlaşılmaktadır. Nitekim kendisi bu dönemi anlatırken, "Çocukluğumdan beri savaş halindeyim" demiştir (*Şa-hîfe-yi Nûr*, X, 63). Humeynî yedi yaşında hıfzını tamamladıktan sonra Arapça dersleri aldı. Ağabeyi Seyyid Murtazâ'nın desteğiyle tahsilini ilerletmek üzere 1339'da (1921) o sırada önemli bir ilim ve eğitim merkezi olan Erâk (Sultanâbâd) şehrine gitti. Erâk'taki hocaları arasında Şeyh Muhammed Gülpâyigânî, Âgâ-yı Abbas Erâkî, Şeyh Muhammed Ali Burûcirdî ve Seyyid Ahmed Hânsârî zikredilebilir. Humeynî'nin Erâk'a varmasından yaklaşık bir yıl sonra Şii ulemâsının önde gelen isimlerinden Âyetullah Abdülkerîm Hâirî'nin Erâk'tan ayrılarak Kum'a yerleşmesi ve burada dinî eğitim kurumlarını ihya etmesiyle Kum âdetâ İran'ın mânevî başşehri olma yoluna girdi. Bunun üzerine 1922'de Kum'a giden Humeynî asıl terbiyesini burada aldı ve kişiliğini de burada kazandı.

Kum'a yerleştiği ilk günlerden itibaren fıkhi ön planda tutan Humeynî, normal medrese programının yanında felsefî ve irfanî alanlara da büyük ilgi gösterdi; bu ilgi, onun sadece fıkıhla uğraşan sıradan bir din âlimi olmanın ötesinde bir kişilik kazanmasında etkili oldu. Önce Âyetullah Erâkî ile beraber Feyz-i Kâşânî'nin tasavvufî mahiyetteki *Tefsîrû's-şâfi*'sini oku-

maya başladı; ardından irfan ve ahlâk öğretmenlerinden Hacı Mirza Cevâd Âgâ-yı Melikî Tebrîzî'den 1925'te ölümüne kadar özel dersler aldı. Ayrıca Molla Hâdî-i Sebzevârî'nin öğrencisi Mirza Ali Ekber Hekim Yezdî'den, İsrâkî ve Meşşâî felsefesi uzmanı Seyyid Ebû'l-Hasan Kazvîni'den felsefe okudu. Fakat Humeynî'nin şahsiyeti üzerinde en büyük tesiri bırakan hoca, aralarında mürid-mürîd ilişkisi bulunan Mirza Muhammed Ali Şâhâbâdî olmuştur. Şâhâbâdî Humeynî'ye ve birkaç seçkin talebeye İbnü'l-Arabî'nin *Fuûşû'l-hikem*'ini, Hâce Abdullah Heravî'nin *Menâzilü's-sâ'irîn* adlı eserini ve Molla Fenârî'nin Sadreddin Konevî'nin *Miftâhu'l-ğayb*'ına yazdığı *Mişbâhu'l-üns* adlı şerhi okuttu.

Humeynî'nin ilk hocalığı da irfan ve ahlâk konuları üzerine oldu. Şâhâbâdî Kum'dan ayrılınca ahlâk hocalığını Humeynî üstlendi. Onun 1930'da başlattığı halka açık derslerde okuttuğu kitapların en önemlisi *Menâzilü's-sâ'irîn*'di. Ayrıca seçkin bir genç âlim zümresine Molla Sadra'nın *el-Esfârü'l-erba'a*'sının nefse ait bölümü ile Hâdî-i Sebzevârî'nin *Şerhu'l-Manzûme*'sini okutuyordu. Bu arada, ilk kitabı olan ve İmam Ca'fer es-Sâdık'ın okuduğu bazı duaların açıklamasını ihtiva eden *Şerhu du'â'is-seher*'i 1928 yılında tamamladı. Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye ait terimleri sıkça kullandığı bu eserden sonra irfanın ana meseleleri üzerine sistematik bir çalışma olan *Mişbâhu'l-hidâye ile'l-hilâfe ve'l-velâye*'yi kaleme aldı (1930).

1353'te (1934) yayımlanan bir kitapta yer almak üzere yazdığı kısa otobiyografisinde Humeynî vaktinin çoğunu Molla Sadra'nın kitaplarını okumak ve okutmakla geçirdiğini, birkaç yıldan beri Mirza Muhammed Ali Şâhâbâdî'nin yanında irfanla meşgul olduğunu ve Âyetullah Hâirî'nin fıkıh derslerine devam ettiğini belirtir (Ali Rızâ Yezdî Hüseyinî, s. 65-67). Bu ifadelerden, o yıllarda Humeynî'nin nazarında fıkıhın ikinci planda kaldığı anlaşılmaktadır. Bu durum daha sonra değişmekle birlikte irfanın onun için sırf bir öğrenim ve öğretim vasıtası değil aynı zamanda hayatının sonuna kadar şahsiyetinin bir parçası olduğu görülmektedir.

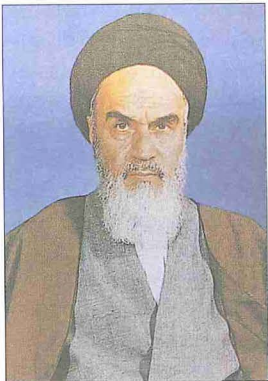
1930'larda Humeynî'nin herhangi bir siyasî faaliyeti bulunmamakla birlikte Hacı Nûrullah İsfahânî, Mirza Sâdık Âgâ Tebrîzî, Âgâzâde Kefâî ve Seyyid Hasan Müderris gibi Pehlevî rejmine karşı olan ulemâ ile temas halindeydi. Siyasî görüşlerini ilk defa açık bir şekilde 4 Mayıs 1944

tarihinde yazdığı bir yazıda ortaya koydu. "Okuyun ve Uygulayın" başlıklı bu yazısında Humeynî, "De ki: Size bir tek öğüt veriyorum: Allah için ikiye ikiye ve teker teker kıyam edin" (Sebe' 34/46) meâlindeki âyetle geçen "kıyam" kavramını "siyasî direniş" anlamında yorumlayarak özellikle ulemâ zümresini İran'ın ıslahı için baş kaldırmaya çağırıyordu.

Humeynî, dinde ıslah fikrini savunan Ali Ekber Hakemîzâde'nin *Esrâr-ı Hezârsâle* adlı eserine karşı yazdığı *Keşf-i Esrâr* başlıklı reddiyede de aynı yönde görüşlere yer vermiştir. Vehhâbîliğin tesiri altında kalan Şeriat Senglecî ve tarihçi Seyyid Ahmed Kesrevî'nin geleneksel Şiiliğe yönelttikleri eleştirileri çürütmeyi de ihmal etmeyen Humeynî, eleştiri konuları arasında bilhassa muharrem ayında icra edilen matem törenlerinin, imamların türbelerine yapılan ziyaretlerin ve imamlara atfedilen duaları okumanın önemi üzerinde durmuş, bu kişilerin Şiiliğe hücumlarını Rızâ Şah'ın dinsizlik politikasına bağlamıştır. Bununla birlikte *Keşf-i Esrâr*'da saltanatın ilgası yönünde görüş ve teklife rastlanmaz; eserde, yetkili müctehidlerin oluşturduğu bir meclis tarafından Allah'ın kanunlarına aykırı hareket etmeyen, baskı ve zulümden kaçınan, insanların malına, hayatına ve namusuna tecavüz etmeyen âdil bir şahın seçilmesi önerilir. Saltanatın bu kayıtlı meşruiyeti de daha iyi bir nizamın kurulması ile son bulacaktır.

1946 yılında Âyetullah Ebû'l-Hasan İsfahânî'nin ölümü üzerine Âyetullah Hâcî Âgâ Hüseyin Burûcirdî'nin Kum'daki medreselerin yönetimine getirilmesinde Humeynî'nin de rol oynadığı söylenir. Humeynî, Burûcirdî'nin Muhammed Rızâ Şah'a karşı sert bir tavır takınacağını ümit ediyordu, ancak bu beklentisi gerçekleşmedi. Nitekim Nisan 1949'da Burûcirdî'nin anayasanın değiştirilmesi konusunda hükümetle müzakereler yaptığını öğrenen Humeynî kendisine yazdığı bir mektupta bu husustaki rahatsızlığını dile getirdi; 1955'te Bahâî fırkasına karşı mücadele konusunda da Humeynî ile Burûcirdî arasında bir anlaşmazlık oldu. Humeynî, Âyetullah Ebû'l-Kâsım Kâşânî ve Fidâiyyân-ı İslâm örgütünün kurucusu Nevvâb-ı Safevî gibi siyasî faaliyette bulunan dinî liderlerle temas kurduysa da hiçbir zaman onlarla sıkı iş birliği içine girmede.

Humeynî, Burûcirdî'nin Kum'daki liderlik yıllarında fıkıh dersleri vermekle meşgul oldu. 1946'da Ahund Molla'nın *Kifâyetü'l-uşûl* adlı eserinin bir bölümünü

Humeynî

okutarak başlattığı usûl-i fıkıh dersleri giderek büyük ilgi topladı. Onun bu derslerde öğrencilerine tenkit ruhu aşılmasının ve özellikle fıkıh ilmini İslâm'ın ahlakî, irfanî, felsefî, siyasî ve sosyal boyutlarıyla irtibatlandırmasının derslere ilginin artmasını sağladığı söylenir.

Burûcirdî'nin 1961'de vefat etmesinden sonra Humeynî dinî liderliğin yeni sahibi olarak görüldü, birçok İranlı Şii tarafından merci-i taklîd kabul edildi. 1962 sonbaharında hükümet, belediye seçimlerini kazananların Kur'an üzerine yemin etme şartını kaldıran bir kanunu kabul etti. Bunu Bahâîler'in kamu alanına girmesini sağlayan bir plan olarak gören Humeynî kanunu feshettirmeyi başardı. Bu başarı onun şaha muhalefette en önemli isim olarak sahneye çıkmasında etkili oldu.

Ocak 1962'de şahın "beyaz devrim" diye adlandırdığı on maddelik bir reform programı ilân etmesi ve ulemânın ısrarına rağmen bu reformdan vazgeçmemesi üzerine Humeynî, 22 Ocak 1963'te şahı ve planlarını reddeden bir protesto yayımladı. Şah iki gün sonra Kum'a gelerek ulemâ sınıfını tenkit eden bir konuşma yaptı. Humeynî, sekiz önemli âlimin imzasını taşıyan bir bildiriyle şahın programını ithama devam etti. Ayrıca hükümetin politikasını protesto için 21 Mart 1963'teki Nevruz bayramı kutlamalarının iptal edilmesine fetva verdi. Bir gün sonra Humeynî'nin halka konuşma yaptığı Kum'daki Feyziye medreselerine gönderilen paraşütcü komandalar birkaç öğrenciyi öldürüp bazılarını da tutukladılar. Fakat Humeynî rejimi tenkide devam etti. 1 Nisan'da politika dışında kalan bir kısım ulemânın tutumunu "zalim rejimle iş birliği" olarak ilân etti (*Keuşer*, I, 67). Humeynî, şahın bir tehdidine karşı onu "küçük adam" diye nitelendirerek aşağıladı. 30 Nisan 1963'te Feyziye medreselerine saldırının kırkıncı günü İran hükümetini Amerika ve İsrail adına İslâm'ı yok etmeye çalışmakla suçladı. İki ay sonra bu mücadeleye ayaklanmaya dönüştü. Dinî hassasiyetin arttığı muharrem başında sarayın önünde şahı itham eden bir gösteri yapıldı. Aşure günü (3 Haziran 1963) Humeynî, Feyziye medreselerinde şah ile Ernevî Halifesi Yezîd arasında paralellik kuran ve şahı uyaran bir konuşma yaptı (*Şahîfe-yi Nûr*, I, 46). Bu ağır konuşmadan iki gün sonra tutuklanarak Tahran'daki Kasr Hapishanesi'ne konuldu. Humeynî'nin tutuklandığı haberinin yayılması üzerine Kum, Tahran, Şiraz, Meşhed ve

Verâmin'de gösteri yapan kızgın halk tanklarla karşılandı. Üç gün süren ve kanlı biten bu 15 Hurdad (İran takviminde olayların başladığı gün) ayaklanması İran tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten itibaren Amerika'nın desteğiyle güçlenen şah rejiminin baskısı artmaya başladı. Bu durum, rejime meydan okuyan tek şahsiyet olarak Humeynî'nin prestijini güçlendirdiği gibi birçok ulemânın Humeynî tarafından belirlenen radikal hedefler etrafında birleşmesine de sebep oldu.

Humeynî, Kasr Hapishanesi'nde on dokuz gün kaldıktan sonra önce İşretâbâd askerî üssüne, oradan da Tahran'ın Dâvûdiye bölgesinde bir eve götürülerek burada hapsedildi. Çeşitli yerlerde Humeynî'nin serbest bırakılması için gösteriler yapıldı. 7 Nisan 1964'te Humeynî serbest bırakıldı. Üç gün sonra Kum'da, 15 Hurdad'da başlayan hareketin sürdürüleceğini ilân ederek hakkında çıkarılan uzlaşma rivayetlerini yalanlamış oldu.

1964 sonbaharında Amerikalılar'ın İran mahkemelerinde yargılanmasını önleyen resmî bir karar alınması, Humeynî'ye şah rejimiyle yaptığı bütün mücadelesi boyunca belki de en ateşli konuşmasını yapma fırsatı verdi. Bu anlaşmayı İran'ın bağımsızlık ve egemenliğini ortadan kaldıran vahim bir gelişme olarak nitelendiren Humeynî anlaşma lehinde oy kullananları vatan haini diye itham etti. Fakat 4 Kasım 1964'te tekrar tutuklanarak Türkiye'ye sürgüne gönderildi. Önce Ankara'ya ve 12 Kasım günü on iki ay kalacağı Bursa'ya götürüldü. Büyük oğlu Mustafa Humeynî de 3 Aralık 1964'te Bursa'ya gitti. Ayrıca İran'dan gelen bazı dostlarının kendisini ziyaret etmesine izin verildi, kitap talebi karşılandı. Humeynî Bursa'da geçen süre içinde *Tahrîrû'l-vesîle* adlı eserini derledi.

5 Eylül 1965'te Humeynî on üç yıl kalacağı Irak'ın Necef şehrine gönderildi. Necef'e yerleşince Şeyh Murtazâ Ensârî Medresesi'nde fıkıh okutmaya başladı. Dersleri İranlı öğrencilerin yanı sıra Irak, Hindistan, Pakistan, Afganistan ve Körfez ülkelerinden gelen öğrenciler tarafından da takip ediliyordu. Humeynî, 21 Ocak-8 Şubat 1970 tarihleri arasında velâyet-i fakih doktrini konusundaki konferanslarını Şeyh Murtazâ Ensârî medreselerinde verdi. Bu konferanslarda, on ikinci imamın gaybeti döneminde imamın siyasî ve fikhî fonksiyonlarını ulemânın icra etmesi gerektiği şeklinde özetlenebilecek olan bir doktrin ortaya koydu

ve bunun, Şii imâmet düşüncesinin açık bir sonucu olduğuna ilişkin naklî deliller gösterdi, İslâmî devlet kurmaya götüren bir program ortaya koydu (*Velâyet-i Fakih*, s. 204). Irak'taki sürgün döneminde Humeynî, bir yandan İran'daki gelişmeleri takip ederek çeşitli yazıları ve mektuplarıyla rejime karşı tavrını açıklarken bir yandan da 1967 Temmuzunda Irak'ta Baas Partisi'nin iktidara gelmesinden kaynaklanan olumsuz şartlarla mücadele etti. Haziran 1967'deki Altı Gün Savaşı vesilesiyle Humeynî, İsrail ile olan bütün ilişkileri kesmeyi öneren ve onların ürünlerini kullanmayı yasaklayan bir bildiri yayımladı. Bu bildiri, Humeynî'nin Kum'daki evinin yağmalanmasına ve orada yaşayan ikinci oğlu Seyyid Ahmed Humeynî'nin tutuklanmasına sebep oldu. Humeynî'nin yayımlanmamış bazı eserleri de bu sırada kayboldu. 1971'de Irak ve İran ilân edilmemiş bir savaş haline girince Irak rejimi kendi topraklarına yerleşmiş olan ve bazıları nesiller boyu orada yaşayan İran vatandaşlarını sınır dışı etmeye başladı. O zamana kadar Irak resmî makamlarıyla çatışmamaya özen gösteren Humeynî bu defa Irak liderlerine hitap ederek bu tutumu kınadı. Humeynî, Filistin meselesine karşı olan ilgisini de 27 Ağustos 1968'de Filistin Kurtuluş Örgütü'nün silâhlı kanadı olan el-Âsife'nin faaliyetlerini desteklemek için "vücûh-ı şer'î"yi kullanmanın gerekliliğine dair bir fetva vererek gösterdi; Filistin Kurtuluş Örgütü'nün Bağdat temsilcisiyle görüştüktan sonra bu fetvayı daha ayrıntılı biçimde tekrarladı (*Şahîfe-yi Nûr*, I, 144-145).

Humeynî'nin fetvalarının sınırlı düzeyde de olsa İran'da dağıtılması isminin bu uzun sürgün yıllarında bile unutulmadığını göstermektedir. Daha önemlisi, şahın başvurduğu sert önlemlere rağmen 15 Hurdad olaylarıyla başlayan İslâmî muhalefet hareketi gelişmeye devam etti; birçok kişi ve grup açıkça Humeynî'ye olan bağlılığını gösterdi. Onun sürgüne gönderilmesinden hemen sonra merkezi Tahran'da bulunan ve bütün İran'da şubeleri açılan Hey'ethâ-yi Mü'telife-yi İslâmî adlı bir dernek kuruldu. Bu dernekte, içlerinde Hüccetü'l-İslâm Ali Ekber Hâşimî Rafsancânî ve Cevâd Bâhüner gibi devrimden sonra önemli sorumluluklar üstlenecek kişilerin de bulunduğu Humeynî'nin Kum'daki birçok öğrencisi aktif görev aldı. Ocak 1965'te Humeynî'yi sürgün eden başbakan Hasan Ali Mansûr bu organizasyonun dört üyesi tarafından öldürüldü.

Sürgün yıllarında Humeynî'nin İran'da bir temsilcisi bulunmamakla birlikte Âyetullah Murtazâ Mutahharî, Âyetullah Seyyid Muhammed Hüseyin Bihiştî ve Âyetullah Hüseyin Ali Muntazırî gibi önde gelen ulemâ onunla irtibat kurar, önemli konularda onun adına görüş bildirirdi.

Haziran 1975'te 15 Hurdad ayaklanmasının yıl dönümünde Feyziye Medresesi öğrencileri medresenin avlusunda bir gösteri düzenlediler, kalabalık bir grup da dışarıda toplandı. Bu gösteriler üç gün devam etti. Sonuçta askerî güçlerin müdahalesi üzerine çok sayıda insan öldü. Humeynî bir bildiri yayımlayarak Kum'da meydana gelen bu olayların, artık emperyalizmden kurtulma zamanının çok yakın olduğuna işaret ettiğini söyledi (a.g.e., I, 215). Humeynî'nin oğlu Seyyid Mustafa'nın 23 Ekim 1977'deki esrarengiz ölümünden SAVAK sorumlu tutuldu; Kum, Tahrân, Yezd, İsfahan, Meşhed, Şiraz ve Tebriz'de protesto gösterileri yapıldı. Humeynî oğlunun ölümünü "Allah'ın gizli bir nimeti" olarak niteledi ve İranlı müslümanları ümitli olmaya çağırdı (*Şehîdî Dîger ez Rûhâniyyât*, s. 27).

7 Şubat 1978'de yarı resmî *İttılâ'ât* gazetesinde Humeynî'yi ülkenin düşmanlarıyla birlikte çalışan bir hain olarak nitelediren bir yazı çıktı. Ertesi gün Kum'da büyük bir gösteri düzenlendi, güvenlik güçlerinin müdahalesi sonucunda yine birçok kişi öldü. Bu olay, 1978 yılı boyunca devam eden ve Pehlevî rejiminin yıkılmasını amaçlayan geniş çaplı devrim hareketinin de başlangıcı oldu. Kum'da öldürülenler kırk gün sonra büyük gösterilerle anıldı. Tebriz'de şah kuvvetlerinin müdahale etmesiyle başlayan olaylar 100'den fazla insan öldükten sonra durulabilirdi. Kırk gün sonra Tebriz'de öldürülenler için elli beş şehirde mitingler düzenlendi (29 Mart). Bu defa Yezd'de güvenlik kuvvetleri merkezî bir camideki kalabalık üzerine ateş açtı. Mayıs başlarında Tahrân olayların merkezi oldu. 1978 Haziranında şah kendisine karşı çıkanlara bazı tâvizler verdi, ancak baskılar devam etti. 17 Ağustos'ta hükümet İsfahan'da kontrolü kaybedince ordu harekete geçti ve yüzlerce sivil gösterici öldürüldü. İki gün sonra Abadan'da bir sinemanın kapıları kilitlenip 410 kişinin yakılarak öldürülmesinden hükümet sorumlu tutuldu. Ramazan bayramında (4 Eylül) büyük şehirlerde toplam 4 milyon insanın katıldığı gösterilerde monarşinin sona ermesi ve Humeynî'nin liderliğinde bir İslâm hükümetinin kurulması istendi. Devrim hareketi-

nin bu ilerleyişi karşısında şah sıkıyönetim ilân etti. 9 Eylül Cuma günü Tahrân'da yapılan iki ayrı gösteride 4000 kişi öldürüldü. Bu kanlı olaylar gerçekleşirken Humeynî İran'a gönderdiği mesajlarda fedakârlıklarından dolayı halkı kutluyor, olup bitenlerden Amerika'yı sorumlu tutuyordu.

Ülke çapında huzursuzluğun gün geçtikçe artması üzerine New York'ta İran ve Irak Dışişleri bakanlarının gerçekleştirdiği toplantıda alınan karar uyarınca 24 Eylül 1978'de Humeynî'nin Necef'teki evi askerler tarafından kuşatıldı; kendisine Irak'taki ikametinin ancak politik faaliyete son vermesi halinde devam edebileceği bildirildi. Humeynî 3 Ekim'de Irak'ı terkederek Küveyt'e geçti; bu ülkeye girmesine izin verilmeyince Cezayir, Lübnan ve Suriye ihtimallerini değerlendirdi; nihayet oğlu Seyyid Ahmed Humeynî'nin tavsiyesiyle Paris'e gitti. Gayri müslim bir ülkede yaşamak istemeyen Humeynî, yayımladığı bir mesajda kendisine ifade özgürlüğü taniyacak bir müslüman ülkeye gitmek istediğini beyan etti (*Şahîfe-yi Nûr*, II, 143). Herhangi bir İslâm ülkesinden bu yönde davet gelmeyince Paris'te kaldı. Humeynî'nin Necef'ten zorla çıkarılması İran'da büyük tepkiye sebep oldu. Aslında onun için hareketini bütün dünyaya duyurabilmesi ve İran'la daha rahat ilişki kurabilmesi bakımından Paris daha elverişliydi. Humeynî de bu imkânı çok iyi değerlendirdi.

Muharrem ayına bir hafta kala (23 Kasım 1978) Humeynî bu ayı İran'da İslâm askerlerinin zafer ayı ilân eden bir bildiri yayımladı (a.g.e., III, 225). Muharremde gösteriler ülke çapında tekrar patlak verdi. Binlerce insan ölümüne hazır olduğunu göstermek için kefenlere büründü. Sokağa çıkma yasağına uymayanlar öldürüldü. 9 Muharrem'de (9 Aralık 1978) Tahrân'da monarşinin yıkılmasını isteyen 1 milyon insan yürüyüş yaptı. 10 Muharrem'de 2 milyon insan, en önemli maddesi Humeynî liderliğinde bir İslâm devletinin kurulması olan on yedi maddelik bir bildiri halinde gösteride bulundu. 18 Muharrem'de gerçekleştirilen ülke çapındaki grevle devrim hareketi ekonomik bir boyut da kazanmış, bu sırada askerî disiplin de çökmeye başlamıştı.

3 Ocak 1979'da General Ezhârî'nin yerine Şahbur Bahtiyar başbakan olarak tayin edildi; bu arada şahın bir süre ülkeden ayrılması için planlar hazırlandı. 12 Ocak'ta, şahın yokluğunda ona vekâlet etmek üzere Celâleddin Tahrânî'nin başkan-

lığında dokuz üyeden oluşan bir konsey ilân edildi. Bir gün sonra Humeynî, gayri meşrû saydığı Bahtiyar yönetiminin yerine geçecek olan Şûrâ-yı İnkılâb-ı İslâmî'yi kurduğunu Paris'te ilân etti. Üç gün sonra da şah bir daha dönememek üzere İran'dan ayrıldı.

Orduda şaha bağlı generallerle devrim yanlısı subaylar arasındaki mesafe gittikçe açılıyordu. Bu gelişmelere karşı Batı yanlısı bir askerî darbe imkânını araştırmak üzere görevlendirilen Nato Kara Kuvvetleri komutanı General Robert Huyser'in raporunda böyle bir şeyi düşünmenin mümkün olmadığını belirtmesinden de anlaşılacağı üzere devrim hareketi ordu içinde de büyük taraftar toplamıştı. Artık Humeynî'nin İran'a dönmesinin zamanı gelmişti. 1 Şubat 1979'da Tahrân'a ulaşan Humeynî'yi 10 milyon insan karşıladı. Humeynî, havaalanından devrim şehidlerinin gömülü olduğu Bihişt-i Zehrâ Mezarlığı'na gitti. Orada Bahtiyar hükümetini tanımadığını, kendisinin yeni bir hükümet kuracağını ilân etti (a.g.e., IV, 281-286). Geçici İslâm hükümeti Mehdi Bâzergân'ın başkanlığında 5 Şubat'ta kuruldu. Silâhlı kuvvetlerin gittikçe dağıldığını, birçok askerin Humeynî taraftarlarına katıldığını gören Bahtiyar 10 Şubat'ta Tahrân'da sokağa çıkma yasağı ilân etti. Humeynî bu yasağa uyulmamasını istedi ve şaha bağlı ordu mensuplarının halka ateş açması durumunda cihad ilân edeceğini açıkladı (a.g.e., V, 75). Ertesi gün Yüksek Askerî Konsey Bahtiyar'dan desteğini çekti, 12 Şubat günü de rejimin bütün organları çöktü. Artık devrim başarıya ulaşmıştı.

İran'da seküler, liberal, milliyetçi ve sol çevreler de devrime özellikle başarıya ulaşacağının anlaşılması üzerine destek vermişlerdi; ancak devrimde merkezî rolü oynayan Humeynî ve onun liderliğini yaptığı İslâmî yapı idi. On dört yıl ülkesinden ayrı kalmasına rağmen Humeynî İran halkını harekete geçiren motivasyonları çok iyi kavramıştı. Sadece sembolik bir lider olmakla yetinmedi, aynı zamanda devrimi yönetti. Zaman zaman bazı kişilere danışıp onlardan bilgi aldıysa da bütün önemli kararları kendisi verdi; şahla anlaşma yolları aranması tavsiyelerini hiçbir zaman kabul etmedi. Devrimden sonra da İran İslâm Cumhuriyeti'nin politik yapısını şekillendirmede merkezî bir rol oynadı. 29 Şubat 1979'da Tahrân'dan Kum'a geçerek yönlendirici rolünü oradan gerçekleştirdi. 30-31 Mart günlerinde İslâm Cumhuriyeti'nin kuruluşu için

referandum yapıldı (a.g.e., V, 223). Yeni düzenin kurumlaşması, 3 Ağustos'ta yeni anayasa konusunda çalışmalar yapacak olan Meclis-i Hübregân'ın seçimiyle devam etti. Bu mecliste bulunan yetmiş üç üyeden elli beşi ulemâ sınıfındandı.

Çoğunluğu İslâmî eğilime sahip liberal teknokratlardan oluşan Bâzergân hükümeti, ülkede durumun hızla normale dönmesi ve devrim kurumlarının yavaş yavaş ortadan kaldırılması taraftarıydı. Bu yüzden çoğunluğunu ulemânın oluşturduğu, radikal değişiklikler yapılmasından ve sertlikten yana olan Devrim Konseyi ile hükümet arasında bir uyumsuzluk ortaya çıktı. Humeynî bu iki kurum arasında tarafsız görünmeye çalıştıysa da ulemâyı tuttuğu açıktı. 1 Temmuz'da Başbakan Bâzergân Humeynî'ye istifasını sunduysa da kabul edilmedi. Devrim Konseyi'nin dört üyesi (Rafsanjânî, Hüccetü'l-İslâm Cevâd Bâhûner, Âyetullah Muhammed Mehdevî Kânî ve Âyetullah Seyyid Ali Hamaney [Hâmeneî]), iki kurum arasındaki iş birliğini geliştirmek amacıyla Bâzergân hükümetine dahil oldu.

Bâzergân ile devrim yanlılarını birbirinden koparan son olay, Tahran'daki üniversite öğrencilerinin, Amerika Birleşik Devletleri'ni şahı himaye etmek ve İran'da şah lehine bir darbe hazırlamakla suçlanarak 4 Kasım 1979'da Amerikan büyükelçiliğini işgal etmeleri ve personeli rehlin almalarıyla gerçekleşti. Öğrenciler rehineri serbest bırakmak için şahın İran'a teslim edilmesini şart koştular. Onların bu teşebbüslerinden önce Humeynî'nin yakın danışmanlarından onay almış olmaları muhtemeldir. Çünkü olaydan sonra Humeynî öğrencilerin bu davranışını birinci devrimden daha büyük bir hareket olarak değerlendirmiştir (a.g.e., X, 141). Amerika Birleşik Devletleri düzenlediği başarısız bir kurtarma operasyonundan sonra 7 Nisan'da İran ile diplomatik ilişkilerini resmen kesti; Humeynî ise bunu İran halkı için bir sevinç vesilesi olarak yorumladı (a.g.e., XII, 40); rehiner ancak 21 Ocak 1981'de serbest bırakıldı.

15 Kasım'da Meclis-i Hübregân'ın onayladığı anayasa değişikliği 2-3 Aralık 1979'da yapılan referandumda büyük bir çoğunlukla kabul edildi. Bu anayasanın velâyet-i fakih prensibini getiren ve bu makamı işgal edecek olan âdil ve dindar fakihe en yüksek yetkiler tanıyan 5, 109 ve 110. maddeleri Humeynî'nin liderlik rolünün anayasal temelini oluşturuyordu. Bununla birlikte Humeynî otoritesini ah-

lâkî ve mânevî prestijinden almaktaydı; bu da kendisinin "toplumun lideri" anlamında "imam" olarak tanınmasına yol açmıştır.

23 Ocak 1980'de bir kalp rahatsızlığı yüzünden Kum'dan Tahran'a getirilen Humeynî, tedavinin ardından 22 Nisan'da Tahran'ın kuzeyinde yer alan Ceme-rân'da mütevazî bir eve yerleşti ve ömrünün geri kalan kısmını bu evde geçirdi. Evin etrafında giderek genişleyen yeni bir mahalle oluştu. Humeynî hastahane-de iken Ebû'l-Hasan Benî Sadr İran İslâm Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı seçildi. Fransa'da iktisat öğrenimi görmüş bir kişinin cumhurbaşkanı seçilmesinde, Humeynî'nin bir din âliminin seçime girmesinin doğru olmayacağı yönündeki kararı da etkili olmuştur. Bu hadise, siyasî sistemin kurumlaşması ve istikrara kavuşması için atılan önemli bir adım olarak görülebilir. Ancak Humeynî'den bağımsız bir yönetim peşinde olan Benî Sadr'ın cumhurbaşkanlığı bir hükümet krizine yol açtı. Bu kriz devam ederken 22 Eylül 1980 tarihinde Irak yaklaşık sekiz yıl sürecek bir savaş başlattı. Humeynî bu savaşı başlatanın Amerika Birleşik Devletleri olduğunu ifade etti ve İran halkından devrim döneminde yaptığı gibi bu tehlike karşısında da direnmesini istedi.

Savaş sırasında izlenecek politika konusunda Benî Sadr ile muhalifleri arasında görüş ayrılığı çıktı. Devrimin başından beri ihtilâfları çözmeye çalışan Humeynî, bu yeni hizipler arasındaki karşılıklı suçlamaları incelemek üzere üç kişilik bir komisyon kurdu. Komisyonun 1 Haziran'da verdiği rapora göre Benî Sadr anayasayı ihlâl etmek ve Humeynî'nin emirlerine karşı gelmekten suçlu bulundu. Neticede Benî Sadr 21 Haziran'da yapılan bir meclis oturumunda yetersiz görüldü, ertesi gün anayasanın 110. maddesi gereğince Humeynî tarafından görevinden alındı. Bir süre İran'da saklanan Benî Sadr 28 Temmuz'da Paris'e kaçtı.

Cumhurbaşkanlığının sonuna doğru Benî Sadr, Humeynî'yi ortadan kaldırma yönünde faaliyet gösteren Halkın Mücahidleri Örgütü ile (Sazmân-ı Mücâhidîn-i Halk) iş birliğine girmişti. Benî Sadr'ın gitmesinden sonra Halkın Mücahidleri Örgütü hükümet liderlerine suikast girişimlerinde bulunmaya başladı. Aslında bundan önce de Hizb-i Cumhûrî-i İslâmî'nin merkezine bombalı bir saldırıda bulunulmuş ve Âyetullah Bihiştî'nin de içinde bulunduğu yetmişten fazla insan öldürülmüştü; 30 Ağustos'ta cumhurbaşkanı seçi-

len Ali Recâî de bir başka bombalı saldırıya kurban gitmişti. Bundan sonra iki yıl boyunca suikastlar devam etti. Bu olaylar esnasında soğukkanlılığını koruyan Humeynî, Recâî'nin öldürülmesinin ardından yaptığı bir konuşmada suikastların hiçbir şeyi değiştirmeyeceğini belirtti (Şa-hîfe-yi Nûr, XV, 130). İran'ın içeride bu tür problemlerle uğraşırken Irak karşısında savunmacı bir savaşı yürütebilmiş olması aslında yeni düzenin yerleştiğini ve Humeynî'nin halkın lideri olarak bir prestij kazandığını göstermektedir.

Humeynî'nin eski arkadaşı ve takipçisi olan Âyetullah Hamaney 2 Ekim 1981'de cumhurbaşkanı seçildi ve Humeynî'nin vefatından sonra onun yerine İslâmî cumhuriyetin dinî liderliğine getirildiği 1989 yılına kadar bu görevde kaldı. Bu dönemde Irak'la yapılan savaşın zamanla İran lehine geliştiği görüldü. Bunun yanında Amerika Birleşik Devletleri İran'ın kesin bir zafer kazanmasını önleme yolundaki çabalarını arttırdı. Nitekim 2 Temmuz 1988'de bir İran uçağını vurdu; olayda 290 yolcu hayatını kaybetti. Bunun üzerine Humeynî, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 598 sayılı kararında belirtilen şartları kabul ederek daha önce Saddam rejimini devirinceye kadar savaşıacakları yolunda açıklamada bulunmuş olmasına rağmen savaşa son vermeye razı oldu.

Humeynî'nin ömrünün son yılında meydana gelen en önemli gelişme, bir zamanlar öğrencisi ve yakın arkadaşı olan Âyetullah Hüseyin Ali Muntazırî'nin elinden, 1985'te kendisine tanınmış olan İslâm Cumhuriyeti'nin dinî liderine halef olma yetkisini almasıydı. Muntazırî'nin damadı Mehdî Hâşimî ve bazı arkadaşları karşı devrim hareketinde bulundukları için idam edilmişler, Muntazırî de İslâmî cumhuriyete özellikle yargıyla ilgili meseleler hususunda çok ağır eleştirilerde bulunmuş, 31 Temmuz 1988'de Humeynî'ye yazdığı bir mektupta Halkın Mücahidleri Örgütü'nün İran hapishanelerinde bulunan üyelerinin kendi açısından meşrû olmayan sebeple idam edilmelerini sorgulamıştı. Ertesi yıl işler daha da karışınca 28 Mart'ta Muntazırî Humeynî'ye haleflikten istifasını vermek mecburiyetinde kaldı; Humeynî de kendisine yazdığı bir mektupla istifasını kabul ettiğini bildirdi (a.g.e., XXI, 112).

14 Şubat 1989'da Humeynî'nin Hz. Peygamber'e hakaret eden *The Satanic Verses* (Şeytan Âyetleri) adlı romanın yazarı Selman Rüşdi ile kitabın yayımlanmasın-

dan sorumlu olanların öldürülmesine dair verdiği fetva özellikle Batı'da geniş tepkilere yol açtı.

Humeynî 3 Haziran 1989 tarihinde vefat etti. 9 milyon insanın hazır bulunduğu cenaze töreninde naaşı Tahran'ın güneyinde Kum'a giden yol üzerinde bulunan mezarına ancak helikopterle taşınabildi. Bugün türbenin etrafı genişlemeye devam etmekte, burada ziyaret, ibadet ve eğitim amaçlı yeni bir şehir doğmaktadır. Ölümünün hemen ardından Humeynî'nin vasiyeti açıklandı. Uzunca bir belge olan vasiyette öncelikle İran toplumunun çeşitli sınıflarına hitap edilmekte, onlardan İslâm Cumhuriyeti'nin korunması ve güçlenmesi için ellerinden geleni yapmaları istenmektedir.

İran halkının önemli bir kısmı Humeynî'nin mirasına büyük değer vermekte, onun İran'a sadece dinî liderlik kurumu ve seçilmiş yasama organı bulunan bir siyasî sistem bırakmakla kalmadığını, aynı zamanda gayri müslim dünya karşısında bağımsızlık tavrı, kendine güven ve yeni bir dünya görüşü bıraktığına inanmaktadır. Humeynî'nin en çok önem verdiği hususlardan biri de Şiîler ile Sünnîler arasında bir birlik oluşturmaktır. Sünnî bir imamın arkasında Şiîler'in kıldıkları namazın câiz olduğunu söyleyen ilk Şiî otorite Humeynî'dir (*İstiftâ'ât*, I, 279). Humeynî'nin dinî ve ahlâkî eserleriyle yakın çevresinin gözlemleri, onun dışa dönük mücadeleci kişiliğinin arkasında iç dünyasında yüksek bir dinî duyarlılığa sahip olduğuna işaret etmektedir.

Eserleri. A) İrfanî ve Felsefî Eserleri. 1. *Şerhu du'â'is-seher* (Tahran 1362 hş.). Aslı Arapça olup Seyyid Ahmed el-Fihri tarafından önce aslıyla, daha sonra aynı nâşir tarafından Farsça'ya çevrilerek yayımlanmıştır (Tahran 1370 hş.). 2. *Risâle fi't-taleb ve'l-irâde* (Tahran 1362 hş.). Kader ve kazâ konularına tahsis edilen bu Arapça eser, Seyyid Ahmed el-Fihri tarafından yapılan Farsça tercüme ve şerhiyle birlikte neşredilmiştir. 3. *Ta'likât 'alâ Şerh-i Fuşûşî'l-hikem ve Mişbâhî'l-üns* (Kum 1365 hş.). Dâvûd-i Kayserî'nin *Fuşûşî'l-hikem* şerhine ve Molla Fenârî'nin Sadreddin Konevî'nin *Miftâhu'l-gayb*'inin şerhine yazılan ta'likattir. 4. *Sırru's-salât* (Tahran 1369 hş.). *Şalâtü'l-ârifin ve mi'râcüs-sâlikin* adıyla da bilinen eser Farsça olup Cevâdî Âmülî'nin önsözüyle birlikte yayımlanmıştır. 5. *Cilvehâ-yı Rahmânî* (Tahran 1371 hş.; son üç eser, Humeynî'nin oğlu Ahmed'e yazdığı mektuplar ve ona ithaf ettiği şiirler-

den oluşur). 6. *Şerh-i Çihil Hadîs* (Tahran 1372 hş.). Muhammed el-Garavî tarafından *el-Erba'ûn hadîsen* adıyla Arapça'ya tercüme edilmiştir (Beyrut 1416/1996). 7. *Âdâb-ı Namâz* (Tahran 1372 hş.). Seyyid Ahmed el-Fihri tarafından *el-Âdâbü'l-ma'neviyye li's-salât* adıyla Arapça'ya çevrilmiştir (Dımaşk 1984). 8. *Dîvân-ı İmâm Humeynî* (Tahran 1372 hş.). Humeynî'nin Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Hâfız-ı Şîrâzî üslûbunda yazdığı tasavvufî gazellerden oluşur. 9. *Mişbâhu'l-hidâye ile'l-hilâfe ve'l-velâye* (Tahran 1372 hş.). Hilâfet konularıyla ilgili olup Celâleddin Âştîyânî'nin önsözü ve şerhiyle birlikte yayımlanmıştır. 10. *Nokta-yı Âtıf* (Tahran 1373 hş.). 11. *Cihâd-ı Ekber yâ Mübâreze be Nefs* (Tahran 1373 hş.). Humeynî'nin Necef'te iken nefisle mücadele konusunda talebelerine yaptığı konuşmalardan oluşan eser *Cihâd-ı Ekber* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir (trc. Ali Nurhan, İstanbul 1989). 12. *et-Ta'likât 'ale'l-fevâ'id-i-razaviyye* (Tahran 1417). Kadî Saîd Kummî'nin İmam Ali er-Rızâ'nın bazı hadislerine yazdığı şerhlere ilâvelerdir. 13. *Maḥrem-i Râz* (Tahran 1375 hş.). 14. *Tefsîr-i Sûre-i Hamd* (Tahran 1375 hş.). Fâtiha sûresinin tefsiridir. *Tefsîru âyeti'l-besmele* de bu eserin bir bölümünün İrfan Mahmûd tarafından Arapça'ya yapılan tercümesidir (Beyrut 1412/1992). 15. *Sebûl-yı Aşk* (Tahran, ts.). Humeynî'nin ömrünün son iki yılında kaleme aldığı gazelleri ihtiva eder.

B) Fıkıh. 1. *Ta'likât 'ale'l-'Urvetü'l-vüşkâ* (Kum 1340 hş.). Muhammed Kâzım Yezdî'nin *el-'Urvetü'l-vüşkâ* adlı eserinin şerhidir. 2. *el-Mekâsibü'l-muḥarreme* (Kum 1381). 3. *er-Resâ'il*. Müellifin *Kâ'ide lâ zarar*, *el-İstîşâb*, *et-Te'âdül ve't-terciḥ*, *Fi'l-İctihâd ve't-taklîd*, *Fi't-Taḳıyye* adlı risâlelerinden oluşan eser Müctebâ Tahrânî'nin dipnotlarıyla birlikte yayımlanmıştır (Kum 1385). 4. *Velâyet-i Fakih yâ Hükûmet-i İslâmî*. Humeynî'nin 1969 yılında İslâm devletinin mahiyeti ve kurulmasının gereği konusunda verdiği derslerden oluşan eser aynı yıl Necef'te basıldıktan sonra İran'da birçok defa neşredilmiştir. *el-Hükûmetü'l-İslâmiyye* adıyla Arapça'ya (Necef 1389), *İslâm Fıkıhında Devlet* ismiyle Türkçe'ye (trc. Hüseyin Hatemi, İstanbul 1979) çevrilen eser ayrıca İngilizce'ye de tercüme edilmiştir ("Islamic Government", *Islam and Revolution* [trc. Hamid Algar], Berkeley 1981, s. 27-166). 5. *Kitâbü't-Tahâre* (Necef 1389). 6. *Tahrîr-ü'l-vesîle*. Fıkıh konularını yaygın siste-

matiğe göre ele alan eserin son kısmında günün meseleleriyle ilgili cevaplar yer alır (Necef 1390; Beyrut, ts.). 7. *Kitâbü'l-Bey'* (Necef 1396). 8. *Tavzîhu'l-mesâ'il* (Tahran 1359 hş.). Müellifin fıkıhtaki muallitleri için yazdığı Farsça ilmiyal olup *Risâle-i Ahkâm* adıyla da anılır. Eser *Tevzîh-ul Mesâ'il Risalesi: Tam İlmi-hal* ismiyle Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Tahran 1408). 9. *ed-Dimâ'ü's-selâse* (Kum 1403). Humeynî'nin tahâret konularıyla ilgili olarak verdiği derslerin Âyetullah Sâdık Halhâlî tarafından tutulan notlarından meydana gelmiştir. 10. *Züb-detü'l-aḥkâm* (Tahran 1404). 11. *İstiftâ'ât* (I-II, Kum 1366-1372 hş.). Humeynî'nin devrimden sonra verdiği yaklaşık 2500 fetvadan oluşan Farsça eseridir. 12. *Risâle fi ta'yîni'l-fecr fi'l-leyâlî'l-mukmi-re* (Kum 1368 hş.). 13. *Menâsik-i Hâc* (Tahran 1370 hş.). 14. *Aḥkâmü'l-İslâm beyne's-sâ'il ve'l-imâm* (Beyrut 1413). Daha çok 1981-1983 yılları arasında Humeynî'ye sorulan sorulara verilen cevaplardan oluşur. 15. *Envârü'l-hidâye fi't-ta'likâ 'ale'l-Kifâye* (Tahran 1372 hş.). Muhammed Kâzım-ı Horasânî'nin *Kifâ-yetü'l-uşûl* adlı eserinin şerhidir. 16. *Bedâ'i'u'd-dürr fi kâ'ideti nefyi'z-zarar* (Tahran 1414). Yukarıda adı geçen *Kâ'ide lâ zarar* adlı risâlenin tenkitli neşridir. 17. *Menâhicü'l-vuşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl* (Tahran 1372 hş.). Fâzıl Lenkerânî'nin ekleriyle birlikte basılmıştır. 18. *Ta'likât 'alâ Vesiletü'n-necât* (Kum, ts.). Ebû'l-Hasan İsfahânî'nin *Vesiletü'n-necât* adlı eserinin şerhidir. 19. *Hâşiye ber Risâle-i İrs* (Kum, ts.). Molla Hâşim Horasânî'nin mirasla ilgili eserinin şerhidir. 20. *Kitâbü'l-Halel fi's-salât* (Kum, ts.). 21. *Tehzîbü'l-uşûl* (Kum, ts.). Fıkıh usulüyle ilgili olarak verdiği derslerden oluşur.

C) Diğer Eserleri. 1. *Keşf-i Esrâr*. Ali Ekber Hakemîzâde'nin *Esrâr-ı Hezârsâle* adlı eserine reddiye olup Kum ve Tahran'da birçok defa basılmıştır. 2. *Mecmû'â'î ez Mektûbât, Suḥanranîhâ, Peyâmîhâ ve Fetâvâ-i İmâm Humeynî* (Tahran 1360 hş.). Humeynî'nin çeşitli vesilelerle yaptığı konuşmalar ve yazdığı mektuplardan oluşur. Eserin bir kısmı Muhammed Cevâd el-Mihri tarafından *Muḥtârât min akvâli'l-İmâm el-Humeynî* adıyla Arapça'ya tercüme edilmiştir (Tahran 1402). 3. *Şaḥîfe-yi Nûr* (1361-1371 hş.). Yine Humeynî'nin mektup ve konuşmalarından ibaret olup yirmi iki cilt halinde derlenmiştir. 4. *Şaḥîfe-yi İn-kılâb* (Tahran 1368 hş.). Humeynî'ye ait vasiyetlerin Farsça metinlerinden meydana

na gelen eser, Arapça'ya (*Naşşü'l-vaşiyeti'l-ilâhiyyeti's-siyâsiyye*, Tahran 1989) ve İngilizce'ye (*Imam Khomeini's Last Will and Testament*, Washington DC 1989) çevrilmiştir. 5. *Simâ-yi Zen* (Tahran 1370 hş.). Humeynî'nin İslâm'da kadının statüsüyle ilgili konuşmalarının kitap haline getirilmiş şeklidir. 6. *Peyâm-i İnqılâb* (Tahran 1373 hş.). Aynı muhtevada bir eserdir. 7. *Kevser* (I-II, Tahran 1373 hş.).

BİBLİYOGRAFYA :

Humeynî, *Keşf-i Esrâr*, Kum 1323 hş., s. 185-186; a.mlf., *Velâyet-i Fakih*, Necef 1348 hş., s. 204; a.mlf., *İstiftâ'ât*, Kum 1366 hş., I, 279; a.mlf., *Kevser*, Tahran 1373 hş., I, 67; a.mlf., *Şa-hîfe-yi Nûr*, Tahran 1361-71 hş., I, 46, 144-145, 215; II, 143; III, 225; IV, 281-286; V, 75, 223; X, 63, 141; XII, 40; XV, 130; XXI, 112, 227-244; Ali Rızâ Yezdî Hüseyinî, *A'ine-i Dânişverân*, Tahran 1353/1934, s. 65-67; M. Şerîf Râzî, *Âşârü'l-hüccce*, Kum 1332 hş., I, 44-46; Hamid Algar, "Religious Forces in Twentieth Century Iran", *CHIR*, VII, 751-755, 759-764; a.mlf., "Imam Khomeini, 1902-1962: The Pre-Revolutionary Years", *Islam: Politics and Social Movements* (ed. E. Burke - I. M. Lapidus), Berkeley 1989, s. 263-288; a.mlf., "Imam Humeynî: 1902-1962: Devrim Öncesi Yıllar" (trc. Murat Yörükoğlu v.dğr.), *Dünya ve İslâm*, sy. 6, İstanbul 1991, s. 59-86; Hamid Rûhânî, *Berrest ve Tahlîl ez Neh-dât-i İmâm Humeynî*, Necef-Tahran 1356-64 hş., I-II; H. Nussbaumer, *Khomeinî, Revolutionar in Allahs Namen*, Münih 1979; R. W. Carlsen, *The Imam and His Islamic Revolution*, Victoria 1982; F. Rajaei, *Islamic Values and World View: Khomeyni on Man, the State and International Politics*, Maryland 1983; *Sergüzeştâ-yi Vîje ez Zindegi-yi Hazret-i İmâm Humeynî*, Kum 1368 hş.; M. Hasan Recebî, *Zindeginâme-i Siyâsi-yi İmâm Humeynî ez Âğâz tâ Teb'îd*, Tahran 1370 hş.; Ahmed Humeynî, *Peder: ey 'Alemdâr-ı Mek-teb-i Mażlûm*, Tahran 1372 hş.; Hamid Ensârî, *Hadîş-i Bidârî*, Tahran 1374 hş.; a.mlf., *Mu-hâ-cir-i Kabîle-yi İmân*, Tahran 1375 hş.; Âyetullah Murtazâ Pesendî, *Hâfât-ı Rûhânî*, Tahran 1374 hş.; *Dirâsât fi'l-fikri's-siyâsi li'l-İmâm el-Humeynî* (nşr. M. Ali Teshîrî), Kum 1416; Âyetullah Cevâdî Âmûlî, *Bünyân-i Mersûs-ı İmâm Humeynî*, Kum 1417; Ali Devânî, *Nehdât-i Rûhâniyyûn-ı İran*, Tahran, ts.; *Biyoğrafi-yi Pişvâ*, Necef, ts.; M. Rî-zâ Hekîmî, *Tefsîr-i Âfitâb*, Tahran, ts.; *Şehîdî Di-ğer ez Rûhâniyyât*, Necef, ts.; Yahya Bonaud, *L'Imam Khomeyni: gnostique méconnu du vingtième siècle*, Beirut 1998; M. Takî Bûşehrî, "Rûhullâh Humeynî: Tufûliyyet, Şabâvet ve Şe-bâbet", *Çeşmendâz*, V, Paris 1368 hş., s. 12-37; a.mlf., "Rûhullâh Müsevî Humeynî: Devrân-ı Tahşîl ve Ta'allûm der Dârülemân-ı Kum", a.e., X (1371 hş.), s. 52-68; a.mlf., "Rûhullâh Müsevî Humeynî: Ta'allûm der Havâza-yı 'İlmiyye-yi Kum", a.e., XI (1371 hş.), s. 38-51; a.mlf., "Rû-hullâh Müsevî Humeynî: Mufallimân ve Üstâ-dân", a.e., XII (1372 hş.), s. 44-57; a.mlf., "Ârif-i Kâmil Mirzâ Muhammed 'Alî Şâhâbâdî, Mu-'allim ve Murâd-ı Rûhullâh Müsevî Humeynî", a.e., XIII (1373 hş.), s. 32-41; N. Calder, "Accommodation and Revolution in Imâmî Shi'i Juri-sprudence: Khumayni and the Classical Tra-dition", *MES*, XVIII (1992), s. 3-20.

HAMİD ALGAR

HUMS

(الحُصْم)

Câhiliye devrinde
dinî-iktisadî imtiyazlara sahip olan
Kureyş ve müttelikleri hakkında
kullanılan bir tabir.

İslâmiyet'ten önce, Mekke'de yaşayan ve Kâbe'nin hizmetinde bulunan Kureyş ile akrabası ve müttelik bazı kabilelere hums, onların dışında kalanlara ise hille deniliyordu; hums, "mutaassıp, cesur ve kahraman olmak" anlamındaki hames masdarından gelen ahmesin çoğulu olup dinî inanç ve yaşayışları konusunda katı ve tavizsiz, savaşta güçlü ve cesur olmaları sebebiyle kendilerine bu ad verilmiştir. Ahmesî de (dişili ahmesiyye) "hums mensubu kişi" demektir. Hums kelimesi-nin Kureyş ve yakınları için kullanılması Fil Vak'ası yıllarına rastlar. Ebrehe'nin or-dusunun Allah tarafından hezimete uğra-tılması üzerine Araplar Kâbe'ye ve hac ibadetine daha önce görülmemiş derece-de değer vermeye başladılar. Bu olay Kâ-be'ye de "ehlullah" kabul edilen Kureyş'e de çok büyük bir itibar kazandırdı. Başta Kureyş olmak üzere Kinâne, Huzâa ve Be-nî Âmir gibi kabileler Hz. İsmâil'in soyun-dan geldikleri, Mekke'de oturdıkları ve Kâbe'nin hizmetinde bulundukları için kendilerini diğer Arap kabilelerinden da-ha üstün bir mevkide görmeye başladılar ve bazı imtiyazlı âdetler edinip çeşitli ku-rallar koydular. Buna göre ahmesîler yal-nız ahmesiyyelerle evlenecekler, harem bölgesi dışında oturan kimselerle tâcirler Mekke'ye yiyecek içecek sokamayacak ve ihtiyaçlarını oradan karşılayacaklar, hac sırasında Kâbe'yi ziyaret edecekleri za-man soyunup Mekkeliler'den alacakları elbiseleri giyecek ve ayrılırken bunları yanlarında götürmeyeceklerdi. Aslında maddî çıkarlara dayandığı anlaşılan hums dayanışmasının sebebi, Kureyş ve yakı-nı kabilelerin bedevîlikten şehir hayatına geçmeye başlamasında aramak müm-kündür. Kâbe'nin kutsallığından faydala-nılarak konulan bu kurallar Mekke'nin ekonomisine katkı sağlamış, imtiyazların elde edilmesinden hemen sonra kurulan ünlü Ukâz panayırı da bu durumu güçlen-dirmiştir.

Kaynakların daha çok dinî bir atmos-ferde naklettikleri hums ve hille ile ilgili âdetler şöyledir: Humslar, hacca ihrama girdikten sonra süt içmez ve ondan yapılmış herhangi bir şey yemez, avlanmaz, saç ve tırnak kesmez, koku sürünmez ve

kadınlara yaklaşmazlar, ayaklarına san-dal, üzerlerine de yeni bir elbise giyerler-di; bu elbisenin kıl veya yünden olmama-sı gerekirdi. Ayrıca deve tüyünden yapılmış çadırlarda oturmaz, evlerine kapıla-rından girip çıkmaz, yasak saydıkları bazı bitkileri de yemezlerdi. Hums mensupla-rı diğer Araplar'ın kendileriyle bir olama-yacağını iddia ediyorlardı. Bu sebeple baş-ka kabileler Arafat'a ve Mina vadisine git-tikleri halde onlar gitmezler, güneş ufka yaklaşınca kadar Nemîre'de kalıp son-ra Müzdelife'ye akın ederlerdi; çünkü Ara-fat ve Mina harem sınırları dışındaydı.

Arefe günü Arafat'ta vakfe yapan hille mensupları Temîm, Mâzin, Humeys ve bazı küçük kabilelerden oluşan bir grup-tu. Bunlar Kâbe'yi ziyaret edecekleri za-man yanlarında yiyecek getiremezler, sa-dece humslardan aldıkları yerlerdi. Bâ-büsselâm'dan içeri girdiklerinde üzerle-rindeki her şeyi çıkarıp çıplak kalırlar, el-biselerinden soyunmakla günahlarından arındıklarını inanırlardı. Böylece yine Mekke'den sağladıkları veya üzerlerinde-kinin dışında sırf Kâbe'yi ziyaret sırasında kullanmak amacıyla beraberlerinde ge-tirdikleri daha önce giyilmemiş başka bir elbiseyi giyer ve tavafı bitirdikten sonra da mübarek mahalde kalması gerektiği-ne inandıkları için çıkarıp oraya bırakırlar-dı; "lekâ" denilen bu elbise kimse tarafın-dan alınmaz, çürümeye terk edilirdi. Elbi-se bulamayanlar ise kadınlar da dahil ta-vafı çıplak yaparlar, bundan çekinenler ise gece tavafını tercih ederlerdi.

Hilleler de humslar gibi yalnız deri ça-dırlarda kalırlar veya evlerine kapı yerine gökle kendi aralarına bir perde edinmek istemedikleri için çatıdaki bir delikten girerlerdi. Her iki grup da haram aylara hürmet gösterirdi. İbn Habîb el-Bağdâdî, hums ile hille arasında yer alan tıls adlı üçüncü bir gruptan daha bahsetmekte-dir. Bunlar Kâbe'yi çıplak tavaf etmezler, evlerine kapılarından girerler ve hille mensuplarıyla birlikte vakfe yaparlardı; Yemen, Hadramut, Ak, Acîb ve İyâz Arap-ları bu gruba dahildi.

Kur'an-ı Kerîm'de bu Câhiliye âdetleri kınanarak Araplar'ın evlere çatılarından girmeleri, Arafat'a gitmemeleri, Kâbe'yi çıplak tavaf etmeleri ve kendileriyle övün-meleri yasaklanmıştır (el-Bakara 2/189, 199; el-A'râf 7/28, 31). Hz. Peygamber'in de çıplak tavafı meneden hadisleri vardır (Buhârî, "Hac", 67, "Salât", 10). Hums ile ilgili âdetlere büyük bağlılık gösteren Ku-reyşliler, kendi kabilelerine mensup olan Resûl-i Ekrem'in Arafat'ta vakfe yapması-